

Jacobus de Meerdere – Apostel in het Westen

Beeldvorming rond de heilige Jacobus in de twaalfde eeuw

Marian de Heer

3871142

Bachelorscriptie, tweede versie

5 januari 2015

Onderzoeksseminar IIIA: Oorlog en samenleving

Dr. Van den Hoven van Genderen

Aantal woorden: 9160

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Hoe Jacobus in Spanje kwam	6
1.1 De legende van Jacobus	6
1.2 Jacobus de apostel	7
1.3 <i>Breviarium Apostolorum</i> en <i>De Orte et Obitu Patrum</i>	8
1.4 Ontdekking van het graf van Jacobus	9
2. Jacobus in de twaalfde eeuw	11
2.1 Al-Andalus en het christelijke Spanje	11
2.2 Santiago de Compostella en de orde van Cluny	12
2.3 Diego Gelmirez en de <i>Historia Compostelana</i>	13
2.4 De <i>Codex Calixtinus</i>	14
2.5 Jacobus de Morendoder	16
3. Pelgrims en kruisvaarders	18
3.1 Iconografie	18
3.2 Matamoros vs. Peregrino	19
3.3 Kruistochten en pelgrimages	21
3.4 Jacobus als missionaris	22
3.5 Spanje en Europa	23
Conclusie	24
Bibliografie	26
Bronnen	26
Literatuur	26
Bijlagen	28

Inleiding

De heilige Jacobus – in Nederland kennen we hem vooral als een van de twaalf apostelen en als de apostel die begraven ligt in Santiago de Compostella, het bekende pelgrimsoord in het Noorden van Spanje. Hoewel er twee apostelen met de naam Jacobus zijn – Jacobus de Meerdere, de broer van Johannes, en Jacobus de mindere, de broer van Jezus – gaat het hier om Jacobus de Meerdere. Volgens de legende werd de apostel Jacobus, de Meerdere dus, na zijn dood naar Galicië in Noord-Spanje gebracht en aldaar begraven. In de middeleeuwen werd deze legende omarmd, en Santiago de Compostella werd één van de belangrijkste pelgrimsoorden. Wat ons in Nederland minder bekend voor komt is het beeld van Jacobus als ruiter, gezeten op een paard, met zwaard en vaandel in de hand – Jacobus als Morendoder.

In het jaar 1900 wordt er in het tijdschrift *Annales du Midi* een artikel gepubliceerd door Louis Duchesne (1843-1922) waarin hij op zoek gaat naar bewijs voor de overtuiging dat Jacobus inderdaad begraven ligt in Santiago de Compostella. Tot zijn teleurstelling had zijn zoektocht weinig resultaat en als gevolg daarvan kreeg hij hevige twijfels bij de locatie van het graf van Jacobus.¹ Toch zijn er in Spanje vier duidelijke legenden rond Jacobus de Meerdere.² Deze werden in de middeleeuwen door vrijwel iedereen geloofd en door sommige Spanjaarden zelfs tot in de twintigste eeuw. De eerste legende is dat Jacobus tijdens zijn leven in Spanje het christendom heeft gepredikt en daarna weer teruggekeerd is naar Jeruzalem. De tweede is dat Jacobus tijdens zijn verblijf in Spanje een visioen heeft gehad van de heilige Maria in Zaragoza. Als derde geloofde men dat Jacobus na zijn executie in Jeruzalem door twee leerlingen in een boot naar Galicië is gebracht en daar is begraven op de plek die later Santiago de Compostella werd genoemd. Hier heeft Santiago de Compostella haar status als pelgrimsoord aan te danken. Als vierde, en wellicht de belangrijkste legende voor dit onderzoek, geloofde men dat Jacobus in de negende eeuw is verschenen en een Spaans leger heeft bijgestaan in de strijd tegen de Moren. Bij de slag in Clavijo in ca. 840 verscheen Jacobus op een wit paard en verjoeg hij de Moren. Door deze legende is Jacobus in Spanje bekend komen te staan als *Santiago Matamoros*, ofwel St. Jacobus de Morendoder.

Hoewel we duidelijk vraagtekens kunnen zetten bij de historische betrouwbaarheid van de legenden rond Jacobus, hebben deze zich in Spanje volop ontwikkeld. Als één der twaalf apostelen werd Jacobus in de middeleeuwen gezien als zowel pelgrim (*peregrino*) als morendoder (*matamoros*). Ik wil in dit paper onderzoeken hoe de beeldvorming rond Jacobus zich ontwikkelde in de twaalfde eeuw en hoe deze beelden van *peregrino* en *matamoros* zich tot elkaar verhouden. Hoewel ik de oorsprong van de cultus rond Jacobus in Spanje zal meenemen in het onderzoek, zal ik me voornamelijk richten op de twaalfde eeuw. Het is immers in deze periode dat Santiago de Compostella

¹ Américo Castro, *The Spaniards. An introduction to their history* (California 1971) 403, vermeld in: Louis Duchesne, "Saint Jacques en Galice", *Annales du Midi* 12 (1900) 145-179

² Zie: Thomas D. Kendrick, *St. James in Spain* (Londen 1960) 13-14

steeds meer prestige krijgt als pelgrimsoord en dat de band tussen Jacobus en de Spaanse koningen groeit. Daarnaast is het de eeuw van de kruistochten. In Spanje was de Reconquista in volle gang en het lijkt geen toeval dat juist in deze eeuw het beeld van *Santiago Matamoros* in de aandacht komt te staan. Spanje zal centraal staan in dit onderzoek, maar ook zal ik een aantal vergelijkingen trekken met de rest van christelijk Europa in de twaalfde eeuw.

In het eerste hoofdstuk zal ik de oorsprong van de cultus van Jacobus in Spanje behandelen vanaf de eerste eeuw – toen Jacobus leefde – tot aan de negende eeuw. In deze eeuw werd de tombe van Jacobus “ontdekt” in Santiago de Compostella en dit vormde het echte beginpunt van de Spaanse Jacobusverering. Daarna zal ik de periode tussen de negende en de elfde eeuw overbruggen, waarna voornamelijk de twaalfde eeuw centraal staat. Het tweede hoofdstuk zal gaan over de vraag hoe de beeldvorming van Jacobus zich ontwikkelde in de twaalfde eeuw en in het derde hoofdstuk plaats ik die beeldvorming in context. Centraal daarbij staat de vraag hoe de beelden van Jacobus als pelgrim en morendoder in verhouding tot elkaar staan.

Over de Spaanse cultus van Jacobus en over Santiago de Compostella als pelgrimsoord is in de afgelopen decennia veel geschreven. Dit staat ongetwijfeld in verband met de groeiende interesse om op pelgrimstocht te gaan naar Santiago. Het aantal reisgidsjes en vakantieverslagen is eindeloos. Soms proberen de auteurs van deze gidsjes een historische achtergrond over Jacobus te geven, maar gezien de hoeveelheid aan informatie is dit gemakkelijker gezegd dan gedaan. Ook in wetenschappelijke literatuur is er veel over Jacobus geschreven; sinds de jaren '70 krijgen vooral Santiago de Compostella en de *camino* veel aandacht.³ Er is veel nieuw onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de cultus rond Jacobus, hoe hij kon uitgroeien tot patroonheilige van Spanje en hoe Santiago de Compostella zo'n belangrijk pelgrimsoord kon worden. In dit onderzoek breng ik de belangrijkste informatie over Jacobus in de twaalfde eeuw bij elkaar tegen een politieke en religieuze achtergrond. Hierdoor hoop ik een goed en overzichtelijk beeld te geven over de eeuw die bepalend is geweest voor de vorm die de Jacobusverering heeft aangenomen in Spanje en de rest van West-Europa.

In Spanje is hun patroonheilige Jacobus vanzelfsprekend een geliefd onderzoeksveld. Het merendeel van de literatuur is geschreven in het Spaans en Frans. Wegens de taalbarrière heb ik deze literatuur niet meegenomen in dit onderzoek en dat geldt ook voor veel primaire bronnen. Wel heb ik geprobeerd door middel van Nederlandse en Engelse literatuur of vertalingen vanuit het Spaans ook de Spaanse kant van het verhaal bij mijn onderzoek te betrekken. Zo duidt de Spaanse historicus Américo Castro (1885–1972) Jacobus aan als één van de pijlers der Spaanse geschiedenis. Ik heb daarnaast een aantal overzichtswerken gebruikt over Spanje in de elfde en twaalfde eeuw van Joseph O'Callaghan en Bernard Reilly, gecombineerd met literatuur over de Jacobusverering en de pelgrimstochten. Ook heb ik aan de hand van de secundaire literatuur geprobeerd om een zo compleet mogelijk beeld te vormen van de beschikbare primaire bronnen.

³ Dunn “The pilgrimage to Santiago de Compostela”, 416

1. Hoe Jacobus in Spanje kwam

Omstreeks 1260 schreef Jacobus de Voragine (1229-1298) een verzameling van heiligenlevens, de *Legenda Aurea*, ofwel de gulden legende. In dit werk vinden we een uitgebreide legende over Jacobus de Meerdere.⁴ In dit hoofdstuk zal de legende aan bod komen evenals het ontstaan ervan: hoe is Jacobus in Spanje terecht gekomen en hoe is zijn cultus daar tot stand gekomen? Het gaat dan voornamelijk over de periode tot de negende eeuw, toen de graftombe van Jacobus (terug) werd gevonden in Santiago de Compostella. De periode daarna, voornamelijk de twaalfde eeuw, zal uitvoerig aan bod komen in het tweede en derde hoofdstuk.

1.1 De legende van Jacobus

Jacobus de Voragine beschrijft in de *Legenda Aurea* hoe de heilige Jacobus na de Hemelvaart van Christus eerst in Judea en Samaria preekte en vervolgens naar Spanje trok om daar het christendom te verspreiden. Hij had hier weinig resultaat – hij zou slechts één Spanjaard hebben bekeerd – en keerde terug naar Judea. Hij verrichte daar enkele wonderen, zoals het helen van een verlamde man, en bracht vele mensen tot geloof. Echter, na een incident met Hermogenes, een tovenaars die daarnaast goede contacten had met de Farizeeërs, liet de hogepriester Abiathar Jacobus oppakken en naar Herodes Agrippa brengen. Door hem werd Jacobus ter dood veroordeeld en vervolgens werd hij onthoofd.

Na de dood van Jacobus gingen zijn leerlingen op zoek naar een geschikte plek om hem te begraven. De legende vertelt hoe zij in een schip zonder roeiriemen door een engel naar Galicië, in Spanje, werden geleid. In Galicië woonde in deze tijd een koningin, genaamd Lupa. Zij probeerde in eerste instantie de leerlingen tegen te werken met een list. Zij liet de leerlingen een stel ossen voor een kar spannen, waarmee ze het lichaam van Jacobus konden vervoeren. Het bleek echter niet om ossen te gaan, maar om wilde stieren, want het geheime plan van Lupa was dat de stieren de leerlingen zouden doden. Door een wonder wisten de leerlingen de stieren probleemloos te vangen en voor hun kar te spannen. Het lichaam van Jacobus legden zij op de kar en als makke lammetjes gingen de stieren met hun kostbare vracht rechtstreeks naar koningin Lupa terug. Nadat zij dit wonder aanschouwd had, kwam koningin Lupa direct tot geloof en gaf zij toestemming om Jacobus te begraven. Haar paleis liet ze tot een kerk maken, die gewijd was aan de heilige Jacobus.

In de dertiende eeuw was deze legende verspreid over heel Europa en was de plaats van de graftombe van Jacobus één van de bekendste pelgrimsoorden van de christelijke wereld. Echter, in de periode tussen de eerste en de achtste eeuw was er van deze legende nog niets terug te vinden in het gebied van het huidige Santiago de Compostella of in de rest van het Iberisch schiereiland. Pas in de

⁴ Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, 140-151

negende eeuw werd de sarcofaag van de heilige Jacobus “teruggevonden”.⁵ Thomas Kendrick schreef in 1960: “The honest beginning to any enquiry about the origin of the cult of Santiago is to admit that we know nothing about it at all. We can only make guesses about it and hope that they are not wildly improbable.”⁶ Wanneer de verering van Jacobus in Santiago is begonnen, is inderdaad niet duidelijk, maar wel zijn er een aantal belangrijke bronnen aan te wijzen in de ontwikkeling van de Spaanse cultus rond Jacobus.

1.2 Jacobus de apostel

In het begin van het Bijbelboek Marcus wordt omschreven hoe Jezus zijn twaalf apostelen kiest: “Hij wees dus deze twaalf aan; aan Simon gaf hij de naam Petrus; verder Jacobus de zoon van Zebedeüs en Johannes de broer van Jacobus, aan wie hij de naam *Boanerges* gaf, wat betekent: zonen van de donder.”⁷ Jacobus en zijn broer Johannes namen als apostel een bijzondere plek in onder de twaalf, samen met Petrus. Zo waren zij drieën aanwezig bij de transfiguratie op de berg. Ook nam Jezus hen mee de tuin van Getsemane in, op de avond van de gevangenneming.⁸ Jacobus is bovendien de enige apostel van wie in de canon van de bijbel wordt beschreven hoe hij gedood is. In het Bijbelboek Handelingen staat: “Omstreeks die tijd legde koning Herodes de hand op enkele leden van de Kerk om hen te mishandelen. Jacobus, de broer van Johannes liet hij met het zwaard ter dood brengen.”⁹ Dit is waarschijnlijk geweest in het jaar 44 AD. Er wordt wel vanuit gegaan dat Jacobus begraven ligt op de Olijfberg. Dit wordt bijvoorbeeld beschreven door Antoninus van Piacenza, die in 570 door het huidige Israël heeft gereisd.¹⁰

In de Bijbel zelf wordt Jacobus nooit in verband gebracht met Spanje. Hoewel in het laatste hoofdstuk van het Bijbelboek Marcus wel wordt beschreven dat Jezus de apostelen de opdracht gaf om overal het christendom te verkondigen, staat nergens geschreven waar de apostelen heen gingen.¹¹ Dit is in een aantal gevallen slechts bekend uit andere, meestal veel latere teksten. Wel wordt beschreven in de brief naar de Romeinen dat Paulus het plan had om naar Spanje te trekken.¹² Dit heeft in Spanje echter nooit veel aandacht gekregen. De cultus van de heilige Paulus was immers al verbonden aan de kerk in Rome, aangezien hij daar ter dood gebracht werd. Overigens was de Spaanse kerk vanaf het

⁵ O’Callaghan, *A history of medieval Spain*, 105

⁶ Kendrick, *St. James in Spain*, 187

⁷ Marcus 3,16-17

⁸ Zie Mattheus 17,1-13: “Zes dagen later nam Jezus Petrus, Jacobus en diens broer Johannes met zich mee en bracht hen boven op een hoge berg, waar zij alleen waren.” en Mattheus 26,36-37: “Toen Jezus met hen aan een landgoed kwam dat Getsemane heette, sprak hij tot zijn leerlingen: ‘Blijft hier zitten, terwijl ik ginds ga bidden.’ Petrus en de twee zonen van Zebedeüs nam hij echter met zich mee.”

⁹ Handelingen 12, 1-2

¹⁰ Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 17

¹¹ Zie Marcus 16,15: “Daarop sprak Jezus tot hen: ‘Gaat uit over de hele wereld en verkondigt het evangelie aan heel de schepping.’” En ook Marcus 16,20: “Maar de apostelen trokken uit om overal te prediken.”

¹² Zie Romeinen 15,29: “Wanneer ik dan deze taak volbracht en hun de opbrengst veilig ter hand gesteld heb, zal ik over Rome naar Spanje reizen.”

concilie in Toledo in 589 grotendeels onafhankelijk van Rome.¹³ Pas tegen het einde van de elfde eeuw kwamen er meer contacten tussen de Spaanse kerk en Rome.

1.3 *Breviarium Apostolorum* en *De Orte et Obitu Patrum*

De eerste bron die bekend is waarin beschreven wordt dat de heilige Jacobus in Spanje geweest zou zijn, komt pas uit de zevende eeuw. Het gaat om het *Breviarium Apostolorum*, waarvan de auteur niet bekend is. Het is een Latijnse bewerking van een Griekse tekst, waarin details worden gegeven over het leven van de apostelen.¹⁴ Zoals Richard A. Fletcher betoogt in *St. James's Catapult* wilde de auteur graag aantonen dat de apostelen niet alleen in Italië, Byzantium en andere oostelijke provincies van het Romeinse Rijk waren geweest, maar dat zij ook West-Europa in waren getrokken.¹⁵ Volgens het *Breviarium Apostolorum* zou Philippus naar Gallië zijn gegaan en had Jacobus in Spanje gepredikt, hoewel hij daar volgens deze tekst niet begraven was. Of er voor het verschijnen van deze tekst al sprake was van een specifieke Jacobusverering in Spanje is niet duidelijk, maar er is in ieder geval geen duidelijk bewijs voor.

Het gebrek aan bronnen over Jacobus en Spanje vóór de zevende eeuw is voor veel historici een teken dat Jacobus zelf nooit in Spanje geweest is. Dit was voor Louis Duchesne (1843-1922) zelfs de voornaamste reden om als één van de eerste historici de legenden over Jacobus te verwerpen. Volgens hem is er geen enkel bewijs dat Jacobus ooit voet op het Iberisch schiereiland heeft gezet of dat hij er begraven ligt.¹⁶ Toch wordt na het verschijnen van het *Breviarium Apostolorum* steeds vaker aangenomen dat Jacobus in Spanje geweest is, óf dat hij er begraven ligt.¹⁷ Maar niet iedereen in de zevende eeuw wist hier al vanaf. Bij Isidorus van Sevilla (560-636), één van de belangrijkste auteurs uit Spanje uit de vroege middeleeuwen, ontbreekt in zijn meeste werken elke verwijzing naar Jacobus in relatie tot Spanje. Zo vertelt hij in de *Etymologiae* slechts over het leven en sterven van Jacobus zoals dat vermeld staat in de evangeliën en het boek Handelingen. Er is echter één werk van Isidorus, *De ortu et obitu patrum* – over de levens, dood en begraafplaatsen van de apostelen en kerkvaders – waarin wel twee verwijzingen naar de reis van Jacobus naar het Iberisch schiereiland staan.¹⁸ Dit heeft er zelfs toe geleid dat sommige historici twijfelen of dit werk wel van de hand van Isidorus is, aangezien in zijn *Etymologiae* en zijn historische geschriften over Spanje juist niets over Jacobus genoemd wordt.¹⁹

¹³ Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 317

¹⁴ Elliot van Liere, "The missionary and the moorslayer", 522

¹⁵ Fletcher, *Saint James's catapult*, 54-55

¹⁶ Fletcher, *Saint James's catapult*, 54, geciteerd naar: L. Duchesne, 'Saint Jacques en Galice', *Annales du Midi* 12 (1900) 145-179

¹⁷ Williams e.a., *The Codex Calixtinus and the shrine of St James*, 41

¹⁸ Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 318

¹⁹ Elliot van Liere, "The missionary and the moorslayer", 523

1.4 Ontdekking van het graf van Jacobus

Pas vanaf de achtste eeuw raakte het steeds meer bekend dat Jacobus in Spanje gepredikt zou hebben. Voor het eerst lijkt er sprake te zijn van een persoonlijke connectie tussen Jacobus en Spanje. Zo wordt in de *Commentaar op de Apocalyps* van Beatus van Liebana (ca. 730 - ca. 800) het land Spanje toegewezen aan Jacobus als missiegebied. Van dezelfde auteur is er een hymne waarin Jacobus genoemd wordt, *O Dei verbum patris ore proditum*. In deze hymne, die in de vorm van een acrostichon ook een lofprijzing heeft op koning Mauregratus²⁰, wordt gesproken over Jacobus als de beschermer van Spanje. Deze koning Mauregratus regeerde van 783 tot 788 in Asturië. Jacobus wordt in de hymne *tutor*, beschermer, en *patronus vernulus*, hulpvaardige beschermheer, genoemd.²¹ Niet alleen is de groeiende band tussen Spanje en Jacobus zichtbaar, maar tevens legt de hymne een verband met de strijd tegen de Moren, die in 711 het land binnenvielen. Het lijkt er op dat de verering van Jacobus in Spanje in deze periode al sterk gesteund en wellicht gestimuleerd werd door de Spaanse koningen.²²

Bijna achthonderd jaar lang was het stil geweest in de noordwestelijke hoek van het Iberisch schiereiland, waar de leerlingen Jacobus na zijn dood heen gebracht zouden hebben, maar nu herontdekte men de graftombe waar Jacobus begraven zou liggen. De begraafplaatsen van heiligen vormden vaak het middelpunt van het religieuze leven; er werd aangenomen dat de heilige daar daadwerkelijk aanwezig zou zijn.²³ Hierdoor was de vondst van het lichaam van Jacobus zo'n bijzondere gebeurtenis. Vaak wordt 813 aangewezen als het jaar waarin dit gebeurde, maar de eerste tekst waarin het daadwerkelijk vermeld wordt, is een charter uit 834 van Alfonso II.²⁴ De legende gaat dat een herder engelen hoorde zingen en heldere lichten zag op de plek waar de tombe van Jacobus zich bevond.²⁵ De herder vertelde dit aan bisschop Theodimir van Iria Flavia, die bij de lichten ging kijken en daar een sarcofaag vond. Hij identificeerde dit onmiddellijk als het graf van Jacobus de Meerdere en liet koning Alfonso II van Asturië naar de plek komen. Zo werd bekend dat de apostel Jacobus in Spanje begraven was. Op die plek werd een kerk gebouwd en vanaf dat moment heette de plaats Santiago de Compostella. Santiago is natuurlijk de Spaanse aanduiding voor Sint Jacobus. Compostella zou afkomstig zijn van *Campus Stellarum*, dat veld van sterren betekent en een verwijzing is naar de heldere lichten die de herder uit de legende zag. De legende in deze vorm komt pas voor het eerst voor in bronnen uit de elfde en vroege twaalfde eeuw.²⁶ Hoe Theodimir heeft kunnen vaststellen dat het ging om het lichaam van Jacobus, is niet meer te achterhalen.

²⁰ "O Koning der koningen, verhoor (de wensen van) de vrome koning Mauregratus, bescherm hem en schenk hem uw liefde." Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 33

²¹ Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 320

²² Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 33

²³ Brown, *The cult of saints*, 3

²⁴ Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 337

²⁵ O'Callaghan, *A history of medieval Spain*, 105

²⁶ Fletcher, *Saint James's catapult*, 60

In 870 wordt de Spaanse cultus van Jacobus de Meerdere vermeld in het martyrologium van Usuard van St. Germain-de-Prés.²⁷ Hoewel Usuard niet de locatie van het graf weet te vermelden, spreekt hij wel over de translatie van het lichaam naar Spanje.²⁸ Dit is de eerste tekst die niet afkomstig is uit Spanje zelf, want de abdijkerk van St. Germain-de-Prés ligt in het huidige Parijs. De cultus is dus snel en enthousiast verspreid over heel Spanje, en daarbuiten. Mede dankzij de steun van de koningen in Spanje, zoals koning Alfonso III (866-910), werd Jacobus een populaire heilige. Alfonso III beschouwde Jacobus als zijn patroonheilige en begunstigde de kerk van Santiago.²⁹ Onder zijn bewind bereikte de verering van Jacobus een eerste opleving. Het bericht over de vondst van het graf werd snel verspreid over Europa en de eerste pelgrims kwamen naar Santiago de Compostella.³⁰ Het moet dan ook groot nieuws zijn geweest in West-Europa: één van de apostelen van Jezus die in het Westen van Europa begraven lag.

Zo kreeg de cultus van Jacobus de Meerdere steeds meer vorm en langzamerhand begon Santiago de Compostella in Europa bekend te raken als pelgrimsoord van de apostel van het Westen. Echter, pas in de twaalfde eeuw gingen de pelgrims massaal naar Santiago en ontstonden er nieuwe legenden over Jacobus. Dit zal uitvoerig aan bod komen in het volgende hoofdstuk. Juist in deze twaalfde eeuw werd de legende over Jacobus gevormd tot de versie die aan het begin van de dertiende eeuw opgenomen werd in de *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine.

²⁷ Williams e.a, *The Codex Calixtinus and the shrine of St James*, 43

²⁸ De translatio van een heilige is het proces waarbij de resten van een heilige werden overgebracht naar een andere plaats. Bij belangrijke heiligen werd de dag waarop dit gebeurde aangewezen als feestdag. Volgens Jacobus de Voragine werd Jacobus vermoord op 25 maart. Op de achtste kalenden van augustus, dat is 25 juli, werd zijn lichaam overgebracht naar Santiago de Compostela en op 30 december werd hij daar begraven. De feestdag van Jacobus in de Westerse kerk is 25 juli, dus de dag van de *translatio*, waarbij zijn lichaam overgebracht werd naar Santiago.

²⁹ Fletcher, *Saint James's catapult*, 70

³⁰ Kendrick, *St. James in Spain*, 34

2. Jacobus in de twaalfde eeuw

In 997 werd de stad Santiago de Compostella aangevallen door de Moren tijdens een veldtocht onder aanvoering van Al-Mansur, één van de heersers over Al-Andalus. Hoewel de tombe van Jacobus bewaard bleef, werd de stad verwoest en geplunderd.³¹ Daarnaast werden de klokken van de kerk gestolen. De klokken werden naar Cordoba gebracht, dat in handen van de Moren was, waar ze werden opgehangen in de Grote Moskee. Dit alles betekende dat de stad Santiago in de elfde eeuw opnieuw moest worden opgebouwd. Tegen het einde van de eeuw, in 1075, begon men dan ook met de bouw van de nieuwe kathedraal.³² Tegelijk groeide in dezelfde periode het aantal pelgrims. Tevens nam de Reconquista – de strijd tegen de Moren in Spanje – in alle hevigheid toe. Dit hoofdstuk zal de ontwikkeling van de Jacobuscultus in de twaalfde eeuw behandelen, waarbij drie belangrijke documenten over Jacobus centraal zullen staan: de *Historia Compostelana*, de *Codex Calixtinus* en de *Voto de Santiago*. Deze drie geschriften vertellen aan de ene kant over de pelgrimstochten, maar aan de andere kant wordt voor het eerst de militaire kant van Jacobus benadrukt.

2.1 Al-Andalus en het christelijke Spanje

Aan het begin van de achtste eeuw trokken de Moren voor het eerst naar Spanje - toen nog het Visigotische Rijk. Binnen korte tijd hadden zij de macht op een groot deel van het Schiereiland en deden pogingen om vanuit Spanje verder Europa in te trekken. Dit mislukte, maar in Spanje hadden zij wel een stevige basis neergelegd; tot in de vijftiende eeuw was er sprake van een Moors rijk op het Iberisch Schiereiland. Nadat Al-Mansur – die een belangrijk leider van de Moren was – in 1002 was gestorven, kwam het politieke bestel in Al-Andalus in een crisis terecht. Dat leidde in 1031 tot het einde van het kalifaat van de Omajjaden. Al-Andalus viel uit elkaar in kleine onafhankelijke koninkrijkes, de taifa's, die politiek en militair gezien vrij kwetsbaar waren.³³ De macht en de eenheid van de Moren op het Iberisch Schiereiland nam steeds meer af, alhoewel tegen het einde van de elfde eeuw het rijk weer korte tijd werd verenigd onder de Almoraviden.³⁴

Het christelijke deel van Spanje, dat niet in handen was van de Moren, was verdeeld in een aantal kleinere koninkrijken, waaronder Leon, Castilië, Navarra en Aragon.³⁵ In 1038 werden de koninkrijken van Leon en Castilië aan elkaar verbonden. Dit nieuwe koninkrijk domineerde deze eeuw in het christelijke deel van Spanje.³⁶ Eén van de vorsten die hier een belangrijke rol in speelde was

³¹ Alibhai, "The reverberations of Santiago's Bells in Reconquista Spain", 146

³² Reilly, *The contest of Christian and Muslim Spain*, 54

³³ Barton, "Spain in the eleventh century", 158

³⁴ Ibidem 154

³⁵ Voor een goed overzicht van het Iberisch Schiereiland in de twaalfde eeuw, zie Spanje in de twaalfde eeuw Kaart 1 in de bijlage

³⁶ Barton, "Spain in the eleventh century", 164

Alfonso VI (1040–1109). Toen in 1065 zijn vader Fernando I stierf, kreeg hij eerst alleen León toegewezen, Castilië en Galicië gingen naar zijn broers.³⁷ In 1072 herenigde Alfonso het rijk van zijn vader weer en regeerde tot 1109 over de drie delen. Het rijk had ongeveer de grootte van heel Engeland, zo'n 128.000 vierkante kilometer.³⁸ Tijdens zijn regering ondernam de koning meerdere militaire expedities naar Al-Andalus, waarbij in 1074 de belangrijke stad Toledo heroverd werd. Daarnaast introduceerde de koning nieuwe liturgische invloeden vanuit Cluny en Rome in de Spaanse kerk.

Het werk aan de kathedraal werd aan het begin van de twaalfde eeuw hervat door Diego Gelmirez, bisschop van Santiago de Compostella. Diego Gelmirez is door Richard A. Fletcher wel omschreven als 'Saint James's Catapult', omdat hij er alles aan deed om de cultus van Jacobus te bevorderen en de positie van Santiago de Compostella te verbeteren.³⁹ Diego Gelmirez werd in 1107 samen met de toenmalige paus Calixtus II benoemd tot voogd over de toen tweejarige troonopvolger, Alfonso VII. Dit was de zoon van koningin Urraca van León en Castilië en haar eerste echtgenoot Raymond van Bourgondië en de kleinzoon van Alfonso VI.⁴⁰ Hij regeerde van 1126 tot 1157 over León en Castilië. Al deze personen hebben een belangrijke rol in de ontwikkeling van de cultus rond Jacobus in de twaalfde eeuw.

2.2 Santiago de Compostella en de orde van Cluny

Hoewel na de ontdekking van de sarcofaag in de negende eeuw Santiago de Compostella's populariteit als pelgrimsoord langzaam groeide, was er vooral vanaf de elfde eeuw sprake van een explosieve toename van het aantal pelgrims. Santiago de Compostella kwam haast op gelijke hoogte te staan met Rome en Jeruzalem. De pelgrims brachten nieuwe ontwikkelingen met zich mee naar Spanje, zoals de Romaanse architectuur en het Karolingische schrift. Door alle pelgrims die naar Spanje trokken, werd Spanje steeds meer verbonden aan christelijk Europa.⁴¹ De groeiende interesse in Europa voor Santiago de Compostella en de cultus van Jacobus was voor een groot deel te danken aan de invloed van de Bourgondische kloosterorde van Cluny.

Het Benedictijnse klooster van Cluny werd omstreeks 910 gesticht door hertog Willem van Aquitanië. In 927 werd Odo abt van het klooster en hij bouwde een omvangrijk kloosterverband op, waarbij andere kloosters zich aan de orde van Cluny verbonden. Zo was het volgens abt Odilo (994-1048) de belangrijkste taak van de monniken om zorg te dragen voor het zielenheil van alle gelovigen. Het kloosterverband kreeg leden in heel Zuid- en West-Europa, waarbij Cluny het privilege had om te kunnen hervormen. Vertegenwoordigers van zowel de geestelijke als wereldlijke macht hielden zich

³⁷ Fletcher, *Saint James's catapult*, 31-32

³⁸ Reilly, *The contest of Christian and Muslim Spain*, 76

³⁹ Dit is de titel van het boek van R.A. Fletcher over Diego Gelmirez, dat verschenen is in 1984.

⁴⁰ Herwaarden, *Op weg naar Jacobus*, 17

⁴¹ Reilly, *The contest of Christian and Muslim Spain*, 65

bezig met Cluny, waaronder de Duitse keizers en de pausen. De orde van Cluny stond niet onder de autoriteit van de bisschoppen, maar rechtstreeks onder de paus. Vooral onder abt Hugo (1049-1109) bereikte de orde een hoogtepunt.⁴²

In het verleden werd wel gedacht, bijvoorbeeld door de Spaanse historicus Américo Castro, dat vooral Cluny erg geïnteresseerd was in Spanje en zich veel met het land bezig hield.⁴³ Tegenwoordig wordt vaak aangenomen dat vooral Spanje de wens had om zich meer aan te sluiten bij het christendom in West-Europa en hierdoor meer open stond voor religieuze invloeden uit Europa op het Iberisch Schiereiland. Cluny bood daarvoor de mogelijkheden. Vooral in León en Castilië was de invloed van Cluny aanzienlijk en dat is van groot belang geweest voor de status van Santiago de Compostella.⁴⁴ Monniken van Cluny werden ingezet op belangrijke posities in de Spaanse kerk; Bernardus van Sedirac (1050–1125) bijvoorbeeld. Hij werd door Alfonso VI benoemd tot aartsbisschop van Toledo in 1086.⁴⁵ Toledo was een jaar daarvoor door Alfonso VI heroverd op de Moren, een belangrijk hoogtepunt voor Spanje. Later werd Bernardus primaat over heel Spanje.

De invloed van Cluny op de Spaanse kerk werd gesteund door de koningen van Leon en Castilië, zoals Alfonso VI en zijn voorganger Ferdinand I, en dat is één van de redenen dat het zo succesvol was.⁴⁶ In 1077 ging Spanje, onder leiding van Alfonso VI, van de Mozarabische liturgie, zoals die zich binnen het Visigotische christendom ontwikkeld had, over op de Romeinse en pauselijke liturgie.⁴⁷ Alfonso VI werkte bij het aanpassen van de liturgische gewoonten aan die van Rome nauw samen met de paus.⁴⁸ Cluny zelf had sterke banden met Rome. Urbanus II, paus van 1088 tot 1099, was afkomstig uit Cluny. De al genoemde Calixtus II, paus van 1119 tot 1124, was eveneens een Cluniacenser monnik en zijn verkiezing tot paus vond zelfs plaats in Cluny. Al deze contacten stimuleerden de toenemende oriëntatie van de Spaanse kerk op Rome.

2.3 Diego Gelmirez en de *Historia Compostelana*

Ook Diego Gelmirez (1068 – 1140) was een oud-monnik van Cluny. In 1101 volgde hij Dalmatius, eveneens van Cluny, op als bisschop van Santiago de Compostella.⁴⁹ Deze Dalmatius had bij het concilie van Clermont-Ferrand in het jaar 1095 de bisschopszetel verplaatst van Iria Flavia naar Santiago. Diego Gelmirez deed er gedurende zijn leven alles aan om de cultus rond Jacobus te bevorderen. In 1120 wist hij de toenmalige paus zelfs zo ver te krijgen Santiago de Compostella te

⁴² Reilly, *The contest of Christian and Muslim Spain*, 66-70

⁴³ Williams, "Cluny and Spain", 93

⁴⁴ Barton, "Spain in the eleventh century", 177

⁴⁵ Reilly, *Santiago, Saint-Denis, and Saint Peter*, xi

⁴⁶ Williams, "Cluny and Spain", 94

⁴⁷ Joseph O'Callaghan, "The integration of Christian Spain into Europa: The role of Alfonso VI of León-Castile", in: Reilly, *Santiago, Saint-Denis, and Saint Peter*, 107

⁴⁸ Ibidem 113

⁴⁹ Fletcher, *Saint James's catapult*, 112

promoveren tot aartsbisdom, waarmee Diego Gelmirez tot zijn dood in 1140 aartsbisschop van Santiago was. Hij gaf opdracht tot het schrijven van de *Historia Compostelana*. Dit werk verhaalt voornamelijk de daden van Diego Gelmirez, maar dankzij diens inspanningen voor de Jacobuscultus geeft de tekst tegelijk veel informatie over het leven, de dood en de vondst van de schrijn van Jacobus.⁵⁰ Diego Gelmirez nam in de *Historia Compostelana* de geschiedenis op waarin wordt verhaald hoe de leerlingen met het lichaam van de apostel naar Spanje reisden. Zoals we al gezien hebben, ontstond in de negende eeuw het idee dat Jacobus in Spanje lag begraven. Omstreeks het jaar 1000 verschijnt het eerste verhaal over de *translatio* van Jacobus dat aan ons bekend is. Het gaat hier om een brief, toegeschreven aan ene paus Leo, waarin hij de legende van de reis naar Spanje van de leerlingen met het lichaam van Jacobus verhaalt. Een bewerking van deze versie is in de *Historia Compostelana* terecht gekomen.

Wat echter afwezig is in de *Historia Compostelana* is het verhaal dat Jacobus tijdens zijn leven in Spanje geweest is en daar gepredikt heeft. De auteur beweert zelfs dat Jacobus in Jeruzalem bleef en daar predikte. In de Spaanse geschiedschrijving is er nooit een grote rol geweest voor Santiago als de missionaris die de Spaanse kerk in de eerste eeuw gesticht zou hebben. Bij Isidorus van Sevilla ontbreekt dit element, zoals we in het eerste hoofdstuk gezien hebben, maar dat is niet zo vreemd, aangezien hij leefde vóórdat de cultus van Jacobus op het Iberisch schiereiland volledig tot ontwikkeling kwam.⁵¹ Verrassender is de afwezigheid van dit deel van de legende in Spaanse literatuur in de twaalfde eeuw, zoals de *Historia Compostelana*. Dit lijkt te erop te wijzen dat men wel geloofde dat de relieken van Jacobus in Santiago de Compostella lagen, maar niet dat dit enig verband hield met het eerdere bezoek van Jacobus aan Spanje, nog tijdens zijn leven.

2.4 De *Codex Calixtinus*

Een ander belangrijk geschrift uit de twaalfde eeuw over de heilige Jacobus is de *Codex Calixtinus*, ofwel de *Liber Sancti Jacobi*, zoals het boek ook bekend staat. In de eerste eeuwen van de Spaanse Jacobuscultus is er slechts zelden over geschreven. Ook zijn er weinig verwijzingen naar de pelgrimstocht.⁵² En dan verschijnt in het tweede kwart van de twaalfde eeuw dit werk, een compleet boek vol liturgische gezangen en teksten, wonderverhalen, en met een complete gids voor de pelgrims naar Compostella. Het geschrift bestaat uit vijf delen, die zijn samengevoegd in één band. Wanneer deze codex precies is geschreven, is niet duidelijk, maar waarschijnlijk was het ergens tussen 1135 en 1139.⁵³ De naam *Codex Calixtinus* komt van de al genoemde paus Calixtus, van wie men zei dat hij de *Liber Sancti Jacobi* had geschreven of samengesteld. Hoewel deze paus zeker sterke banden met Santiago de Compostella en de heilige Jacobus had, lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat hij

⁵⁰ Reilly, "The Historia Compostelana", 78

⁵¹ Elliot van Liere, "The missionary and the moorslayer", 525

⁵² Dunn, *The pilgrimage to Compostela in the Middle Ages*, xxvi

⁵³ Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 359

daadwerkelijk de auteur van dit werk was. Het is ook niet geschreven onder invloeden van de orde van Cluny, alhoewel er wel duidelijk sprake is van Franse invloed in de *Codex Calixtinus*.⁵⁴ Tegenwoordig wordt vaak aangenomen dat Aimeri Picaud, een priester afkomstig uit Parthenay-le-Vieux in Poitou, de *Codex Calixtinus* heeft geschreven.⁵⁵ Wie de daadwerkelijke auteur van de *Codex Calixtinus* is geweest, is dus niet helemaal helder, maar het geschrift heeft door de inhoud wel degelijk grote sporen achtergelaten.

De *Codex Calixtinus* is waarschijnlijk samengesteld uit meerdere, al bestaande geschriften rondom Jacobus, in naam van paus Calixtus. Het eerste deel van de *Codex Calixtinus* gaat over de liturgie rond Jacobus en bestaat uit een aantal gezangen, teksten en preken voor de eredienst. Het tweede deel bevat tweeëntwintig wonderverhalen van Jacobus. De verhalen spelen zich af in Santiago de Compostella zelf, of op de weg daarnaar toe. Ook zijn er vier verhalen die zich op een schip afspelen.⁵⁶ Het derde boek vertelt over de translatie van Jacobus naar Spanje, waarschijnlijk naar voorbeeld van de vermeende brief van paus Leo uit de tiende eeuw. De *translatio* uit deze brief is in een uitgebreidere versie in de *Codex Calixtinus* terecht gekomen.

Hoe meer details een verhaal bevat, hoe groter de geloofwaardigheid van een dergelijk document is.⁵⁷ Dit is waar de *Codex Calixtinus* zeker aan heeft bijgedragen. De codex bood een volledige versie van de belangrijkste elementen rond de verering van Jacobus. Het vertelde van de wonderen die Jacobus had gedaan en van de *translatio*. Daardoor zorgde het werk voor uniformiteit rond de legenden rondom Jacobus. Deze versie van het verhaal raakte verspreid over heel West-Europa. Zo is het verhaal van de translatie via Johannes de Belet terecht gekomen in de Gulden Legende van Jacobus de Voragine aan het begin van de dertiende eeuw. Ook is de legende bijvoorbeeld opgenomen in de *Spiegel Historiae* van Jacob van Maerlant (in ca. 1285). Het geschrift droeg de naam van de paus, waardoor het de indruk gaf gesteund te worden door de autoriteiten. Dit droeg bij aan de overtuigingskracht van het verhaal.

In het vierde boek van de *Codex Calixtinus*, de Kroniek van Turpijn, wordt een link gelegd tussen de heilige Jacobus en Karel de Grote. In deze versie van het verhaal is Karel de Grote degene die in de negende eeuw het graf van Jacobus terugvindt in Santiago de Compostella, terwijl hij in Spanje is om de Moren te verjagen.⁵⁸ Volgens deze legende strenden Karel en Jacobus vervolgens samen tegen de Moren; Jacobus verscheen tot driemaal toe in een droom aan Karel en spoorde hem aan om met een groot leger Spanje binnen te vallen om de Moren te verjagen. Ook dit verhaal droeg bij aan het waarheidsgehalte van de legenden rond Jacobus, door het verband dat werd gelegd met keizer Karel de

⁵⁴ Williams, "Cluny and Spain", 96

⁵⁵ Voor meer informatie over de redenen waarom Aimeri Picaud de *codex* zou hebben geschreven, zie: J. van Herwaarden, *Op weg naar Jacobus. Het boek, de legende en de gids voor de pelgrim naar Santiago de Compostela* (1992) 18-21

⁵⁶ Williams, *The Codex Calixtinus and the shrine of St James*, 19

⁵⁷ Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 20

⁵⁸ Herwaarden, *Op weg naar Jacobus*, 94

Grote. Bovendien is dit verhaal een eerste duidelijke versie van de rol van Jacobus als soldaat van God, of *miles christi*, die tegen de Moren strijdt.⁵⁹

Het vijfde deel, ten slotte, wordt wel het *Liber Peregrinationis* genoemd – de gids voor de pelgrim. Dit geschrift is in feite een gedetailleerde reisgids voor alle pelgrims die op weg zijn naar Santiago de Compostella. Het boek beschrijft de verschillende wegen naar Santiago, geeft informatie over de reizigers die de weg naar Jacobus hebben afgelegd, en vertelt zelfs uit welke rivieren op de route de pelgrims beter wel of juist niet kan drinken. Zo staat er bijvoorbeeld beschreven over een gedeelte van de route in Frankrijk: “Vanuit Poitou komt men in de Saintonge en vandaar, na een zee-arm of de rivier de Garonne te zijn overgestoken, bereikt men het gebied van Bordeaux, waar uitstekende wijn en vis in overvloed zijn, maar waar de mensen zich boers uitdrukken. (...) Vervolgens vergt het vermoeide reizigers een tocht van drie dagen om door de Landes te trekken. Die streek is verstoken van allerlei goede zaken als brood, wijn, vlees, vis, rivieren en bronnen. (...) Als het zo uitkomt dat je ’s zomers door deze streek reist, moet je je gezicht goed beschermen tegen de vreselijke insecten, die daar overal rondzwermen en die in de volkstaal wespen of horzels worden genoemd, en als je niet goed oplet waar je loopt, zak je zo tot aan de knieën weg in het daar overal aanwezige drijfzand.”⁶⁰

Degene die dit geschreven heeft was duidelijk goed bekend met alle routes naar Santiago, met name de vier grote routes in Frankrijk⁶¹. Wat de auteur van de *Gids voor de pelgrim* ook doet, is aangeven welke heiligen zich bevinden in plaatsen op de route naar Sint Jacobus en die de pelgrims zouden moeten bezoeken. Zo heeft de auteur een hele lijst met heiligen in bijvoorbeeld Arles, Saint-Gilles-du-Gard, Saint-Guilhem-du-Désert, Toulouse, Conques, Vezelay, Tours en nog vele andere plaatsen opgenomen. Op deze wijze wordt Santiago de Compostella door de auteur verbonden met alle heiligdommen onderweg, een bezoek aan al die plaatsen was blijkbaar belangrijk.

2.5 Jacobus de Morendoder

In de twaalfde eeuw begon het beeld te ontstaan dat de strijd tegen de Moren een kruistocht betrof.⁶² In 1123 noemt paus Calixtus de oorlog in Spanje een kruistocht. In Spanje zelf werden de campagnes van 1147 en 1148 duidelijk als kruistochten bestempeld. In deze tijd ontstond dan ook het beeld van Jacobus als beschermheilige van de oorlog tegen de Moren. Zo claimde Alfonso VII in 1140 dat de

⁵⁹ Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 455

⁶⁰ Herwaarden, *Op weg naar Jacobus*, 124-125

⁶¹ Dit zijn de *Via Turonensis*, de *Via Lemovicensis*, de *Via Podiensis* en de *Via Tolosana*. De meest westelijke route is de *Via Turonensis*, die begint in Parijs en o.a. langs Tours en Orleans komt. De *Via Lemovicensis* begint in Vezelay en gaat o.a. langs Limoges en Perigueux. De *Via Podiensis* heeft Le Puy als beginplaats en doet o.a. Conques, Cahors en Moissac aan. De vierde route, de *Via Tolosana*, draagt weliswaar de naam van Toulouse, maar begint in Arles, en komt langs o.a. St. Guilhem le Desert en Toulouse.

⁶² Fletcher, *Saint James's catapult*, 298

overwinning bij Coria te danken was aan Jacobus.⁶³ Een document dat heeft bijgedragen aan het beeld van Jacobus als beschermer van Spanje is de zogenoemde *Voto de Santiago*.

De *Voto de Santiago* is een charter op naam van koning Ramiro I van Asturië (790-850) waarin wordt verkondigd dat heel Spanje belasting moet betalen aan Santiago de Compostella, als dank voor de hulp van Jacobus bij het verslaan van de Moren. De specifieke aanleiding voor dit document is de slag bij Clavijo, die in 834 zou hebben plaatsgevonden. Historici gaan er echter nu van uit dat het document niet van koning Ramiro stamt, maar dat het een vervalsing is uit de twaalfde eeuw, vermoedelijk rond het jaar 1150.⁶⁴ Het ontstaan van dit document is waarschijnlijk te danken aan een overijverige klerk, genaamd Pedro Marcio, die verbonden was aan de kerk van Santiago de Compostella.⁶⁵ De belastingen uit de vervalste *Voto de Santiago* zijn uiteindelijk zelfs tot in 1834 in werking geweest.⁶⁶ Hoewel de *Voto de Santiago* om begrijpelijke redenen hevig werd aangevochten in Spanje, is het verhaal van de verschijning van Jacobus bij Clavijo erg populair geworden.

De legende gaat dat Ramiro vlak voor de strijd met de Moren bij Clavijo de moed verloor. Op dat moment verscheen Jacobus in een droom aan Ramiro, en bezwoer hem dat hij zelf de volgende dag de soldaten bij zou staan op een wit paard met een grote witte vlag. En inderdaad, tijdens de strijd zagen de christelijke strijders een witte ridder op een wit paard verschijnen. De Moren sloegen op de vlucht en koning Ramiro en zijn soldaten overwonnen de slag. Uit dankbaarheid aan Jacobus beloofde Ramiro om ieder jaar een schenking te doen aan de kathedraal van Santiago. Hoewel de *Voto de Santiago* waarschijnlijk ontstaan is als een manier om meer opbrengsten te krijgen voor het bisdom van Santiago de Compostella, heeft het zeker doorslaggevend gevolgen gehad voor de beeldvorming rond Jacobus. Het beeld van Jacobus, gezeten op een paard met zwaard en vaandel in de hand en de verslagen en vluchtende Moren, is er één dat bleef hangen in Spanje. Dit verhaal leverde het iconografische type van Jacobus op als *matamoros* – de Morendoder. Allereerst werd Jacobus bij de slag van Clavijo zelf afgebeeld, maar later werd de afbeelding losgehaald van de legende en bleef slechts de *matamoros* over.⁶⁷

Overigens werden in 1237 de klokken weer terug naar Santiago gebracht, toen Cordoba veroverd werd door Ferdinand III van Castilië en Leon. De kroniekschrijver vermeldt specifiek dat de klokken van de kerk van de apostel uit Galicië weer teruggebracht werden naar Santiago, waar zij thuishoorden.⁶⁸ Ruim tweehonderd jaar nadat ze geroofd waren, was het des te belangrijker voor de inwoners van Santiago dat de klokken van hun patroonheilige in de strijd tegen de Moren weer terugkwamen op de plek waar zij thuishoorden, in Santiago de Compostella.

⁶³ Fletcher, *Saint James's catapult* 296

⁶⁴ Ibidem 293

⁶⁵ Kendrick, *St. James in Spain*, 199

⁶⁶ Moore, "Juxtaposing James the Greater", *noot 24*

⁶⁷ Madou, *De apostel van het westen*, 124

⁶⁸ Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 37

3. Pelgrims en kruisvaarders

Hoewel *matamoros* en *peregrino* in de twaalfde eeuw zelf in de iconografie nog nauwelijks verschijnen, is dat vanaf de dertiende eeuw wel het geval. Het beeld van Jacobus als verjager van de Moren en beschermer van Spanje krijgt steeds duidelijker vorm na het ontstaan van de legende van de slag bij Clavijo. Daarnaast komt Santiago de Compostella in heel Europa bekend te staan als pelgrimsoord en ontstaan er overal pelgrimsroutes. Op deze routes verschijnt Jacobus in de iconografie als pelgrim en ook in de pelgrimsverhalen neemt Jacobus deze rol in. Dit hoofdstuk zal gaan over de twee verschillende voorstellingen van Jacobus: de morendoder en de pelgrim. Hoe staan deze twee beelden in verhouding tot elkaar?

3.1 Iconografie

De iconografie van Jacobus als *matamoros* en Jacobus als *peregrino* lijkt heel verschillend. Aan de ene kant zien we Jacobus afgebeeld als een pelgrim, met als belangrijkste karakteristieken een schelp op zijn hoed, een staf in zijn hand en een reistas. Deze drie elementen worden gebruikt om de status van pelgrim aan de buitenwereld duidelijk te maken. Zo dient de staf als steun voor het wandelen tijdens de lange tocht, maar biedt ze ook bescherming tegen vijanden. De tas behoort klein te zijn; een pelgrim leeft immers van aalmoezen en moet niet te veel bagage willen meenemen. Op de terugreis vanuit Santiago de Compostella is de tas of de hoed versierd met een schelp – de grote, witte schelp met de karakteristieke ribbels, die wij nu nog altijd kennen als de Jacobsschelp. In de loop van de twaalfde eeuw werd Jacobus voor het eerst afgebeeld met dit attribuut.⁶⁹ Eén van de eerste voorbeelden is te zien op Afb 1. Het is een stenen beeld van Jacobus in Zamora, in de kerk van Santa Marta de Tera. Hij heeft hier een staf in de hand en op zijn tas is een Jacobsschelp te zien. Deze schelp is hét attribuut voor elke pelgrim geworden. Hoewel elementen van de pelgrimsiconografie, zoals de schelp, al voorkwamen in de twaalfde eeuw, kwam de pelgrimsiconografie voornamelijk in de eeuwen daarna tot ontwikkeling. In eerste instantie bleef Jacobus vooral een apostel, met blote voeten, geen hoed, een apostelgewaad en vaak met boek in de hand. Maar onder invloed van de groeiende populariteit van Santiago de Compostella als pelgrimsoord ging zich in twaalfde eeuw een verandering inzetten; Jacobus wordt in de christelijke iconografie van apostel steeds vaker als een pelgrim afgebeeld.

En dan is er het beeld van Jacobus als ruiter op een wit paard, met in zijn hand een zwaard en banier. Dit iconografische type is vooral in de renaissance en barok terug te vinden, maar heeft wederom zijn wortels in de twaalfde eeuw. Zo wordt regelmatig de strijd van Clavijo afgebeeld: Jacobus is gezeten op zijn paard, op de grond liggen de vertrapte lichamen van de Moren die door hem

⁶⁹ Madou, *De apostel van het westen*, 89

verslagen zijn. Een voorbeeld is Afb 2; deze afbeelding stamt uit het jaar 1326 en is te vinden in het cartularium van aartsbisschop Berenger de Landore. We zien hier Jacobus als ridder, met zwaard en vaandel. Op dit vaandel zijn drie jakobsschelpen afgebeeld. Rechtsonder is nog een deel te zien van één van de gesneuvelde vijanden. Dit is één van de eerste voorbeelden van Jacobus als ruiter, of eigenlijk als soldaat. Hoewel de term *matamoros* zelf pas vanaf de zestiende eeuw voorkomt, is dit type zeker een gevolg van de beeldvorming rond Jacobus die we in het vorige hoofdstuk hebben gezien.⁷⁰

3.2 Matamoros vs. Peregrino

De twee verschillende beelden van *matamoros* en *peregrino* zijn vaak tegenover elkaar gezet. Zo zou de *peregrino* vrede en gelijkheid weergeven – Jacobus identificeert zich immers met zijn medepelgrims – terwijl *matamoros* strijdlust weergeeft.⁷¹ Jacobus als pelgrim symboliseert nederigheid, terwijl Jacobus als morendoder juist aan het hoofd van de hiërarchie staat. Bovendien is Jacobus als *matamoros* vooral een nationaal beeld geworden, ingebed in de Reconquista, terwijl het beeld van de pelgrim overheerst op de routes náár Santiago toe, voornamelijk in Frankrijk.⁷²

Voor de Spaanse historicus Américo Castro (1885-1972) is Santiago – zoals Jacobus in Spanje standaard aangesproken wordt – onlosmakelijk verbonden met de Spaanse geschiedenis; Santiago is volgens hem één van de pijlers van de Spaanse geschiedenis. We moeten ons dan ook bezighouden met de vraag wat er waar is van de legenden rond de apostel.⁷³ Het ontstaan van de cultus rond Jacobus is volgens Castro onlosmakelijk verbonden met de invallen van de Moren in Spanje. “If Spain had not been submerged by Islam, the cult of Santiago of Castilia would not have prospered,”⁷⁴ zo schrijft hij. En hoewel Castro het heeft over Santiago van Castilië, is het duidelijk dat Jacobus eigenlijk van héél Spanje is. Waar de Moren tijdens het gevecht de naam van Mohammed uitriepen, riepen de Spaanse christenen om Santiago, als een “counter-Mohammed”.⁷⁵ Castro benadrukt het militaire karakter van Jacobus, want volgens hem is er sprake geweest van een vermenging van Jacobus de Meerdere en de andere apostel Jacobus, de broer van Jezus.⁷⁶ De Spanjaarden zouden Jacobus zien als de broer van Jezus zelf, die hen zou helpen de Moren te verslaan: “What characterizes the cult of Santiago down to the twelfth century is the intent to emphasize his close and intimate connection with Jesus Christ.”⁷⁷ Dit militaire karakter van Santiago heeft weinig meer weg van de

⁷⁰ Madou, *De apostel van het westen*, 124

⁷¹ Moore, “Juxtaposing James the Greater”, 313-314

⁷² Raulston, “The harmony of staff and sword”, 346

⁷³ Castro, *The Spaniards. An introduction to their history*, 413

⁷⁴ Ibidem 382

⁷⁵ Dunn, *The pilgrimage to Compostela in the Middle Ages*, 15. Deze zin komt uit “El Poema de Mio Cid”, een Spaans heldendicht uit de elfde eeuw.

⁷⁶ Castro, *The Spaniards. An introduction to their history*, 383

⁷⁷ Ibidem 402

apostel Jacobus de Meerdere. Ook in de kathedraal van Santiago de Compostella bestaan deze twee tegengestelde beelden haast los van elkaar in de iconografie. Aan de ene kant het traditionele beeld van Jacobus als apostel en aan de andere kant het beeld dat het volk graag wilde zien, Santiago als ruiter die de Moren verjaagt.

Hoewel er weinig bewijs is dat deze vermenging tussen Jacobus de Meerdere en Jacobus, de broer van Jezus, daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, geeft deze visie van Castro wel het nationale karakter van de cultus van Jacobus weer.⁷⁸ Zonder de strijd tegen de Moren had de cultus rond Jacobus zich nooit op deze manier kunnen ontwikkelen. Hoewel Jacobus in de achtste eeuw in de hymne *O Dei verbum patris ore proditum* van Beatus van Liebana al werd aangeduid als *patronus vernulus*⁷⁹, had Spanje vooral in de elfde en twaalfde eeuw, toen de Reconquista in hevigheid toenam, een beschermheilige en voorvechter nodig.

Er is nog een belangrijke stimulans voor de opkomst van het militaire karakter van Jacobus. De twaalfde eeuw kende namelijk een opleving in de cultus van ruiterheiligen in West-Europa. Toen tegen het einde van de elfde eeuw de eerste kruisvaarders naar Jeruzalem trokken, was er tegelijk veel kritiek vanuit de kerk op de wreedheid en het gedrag van Westerse ridders. Als de kruisridders ware soldaten van God wilden zijn, moesten zij niet slechts een aardse, maar ook een spirituele strijd vechten.⁸⁰ Als ideaal golden de *ruiterheiligen*. De cultus van dit heiligentype groeide tegelijk met de kruistochten. Deze heiligengroep bestond voornamelijk uit martelaren uit de vroegchristelijke kerk, die voordat ze christen werden in het Romeinse leger hadden gediend. Deze heiligen – die als groep worden aangeduid als *military saints* of *warrior saints* – werden individueel al wel eerder met oorlog en soldaten geassocieerd. In Byzantium bijvoorbeeld vormde de heilige Joris een belangrijke militaire heilige. In de tijd van de kruistochten werd hij door de kruisvaarders geïntroduceerd in West-Europa waar hij één van de belangrijkste militaire heiligen werd. Hij werd dan ook vrijwel altijd in volle wapenuitrusting afgebeeld. De Byzantijnse traditie van de ruiterheiligen kreeg dus in de twaalfde eeuw in West-Europa voet aan de grond.

In de late elfde eeuw begon men deze heiligen steeds vaker te zien als voorbeeld voor ridderschap.⁸¹ James MacGregor omschrijft het als volgt: “The warrior-saints established themselves as military intercessors and models of prowess for generations of European knights.”⁸² Naast heiligen die een duidelijke band hadden met het militaire leven, zoals Joris of de aartsengel Michael, werden ook andere, niet-militaire heiligen tot *warrior saints* gemaakt. In Frankrijk gebeurde dit met de heilige Dionysius, die was uitgegroeid tot één van de beschermheiligen van Frankrijk.

Binnen de context van het conflict met de Moren, is het niet vreemd dat in deze periode ook Jacobus symbool werd van de strijd tegen de Spaanse Moren en op den duur als soldaat gezien werd.

⁷⁸ Kendrick, *St. James in Spain*, 185-192

⁷⁹ “Hulpvaardige beschermheer”, zie: Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 320

⁸⁰ MacGregor, “Negotiating knightly piety”, 317

⁸¹ *Ibidem* 321

⁸² *Ibidem* 331

De legende van de slag bij Clavijo is hier een duidelijk voorbeeld van. Ook binnen de iconografie ontstaat het beeld van Jacobus te paard. Echter, een belangrijk element van de afbeeldingen van *Santiago Matamoros* is dat hij doorgaans niet wordt afgebeeld in volle wapenuitrusting.⁸³ Hij behoudt zijn status als apostel, ook als hij als ruiterheilige afgebeeld wordt.

Duidelijk bewijs dat de rol van Jacobus als militair en voorvechter van de Reconquista geworteld raakte in héél Spanje is de stichting van de Orde van Santiago tegen het einde van de twaalfde eeuw.⁸⁴ Op 1 augustus 1170 werd deze orde in het leven geroepen door Ferdinand II (1137-1188), koning van León. Ook paus Alexander III steunde deze orde vanaf 1175. Deze orde beperkte zich niet tot Santiago de Compostella zelf, maar was verspreid over heel Spanje. De ridders in deze orde hadden wel specifiek de opdracht om de stad Santiago te beschermen.

3.3 Kruistochten en pelgrimages

Dat er verschillen zijn tussen *matamoros* en *peregrino*, is duidelijk. Maar zijn deze verschillen zo fundamenteel als ze wellicht nu lijken? De kruisridders van de Eerste Kruistocht in 1096 zagen zichzelf eerder als pelgrims dan als kruisvaarders.⁸⁵ Het Heilige Land was altijd al één van de populairste pelgrimsoorden geweest, en er zijn meerdere voorbeelden bekend uit de elfde eeuw van grote groepen die tegelijk op pelgrimstocht naar Jeruzalem trokken. Fletcher geeft de voorbeelden van een groep van 700 onder leiding van de abt van Verdun in 1026, en een groep vanuit Duitsland van meer dan 10.000 personen in 1064.⁸⁶ In feite is dit ook het geval bij de eerste kruistocht. Volgens historicus Stephen Raulston ging het zowel bij een pelgrimage als bij een kruistocht om uitingen van hetzelfde patroon van “exile, suffering, and reintegration.”⁸⁷ Ook John Moore schrijft over de nauwe banden tussen pelgrimage en kruistocht. De *Camino de Santiago* kon zich immers alleen maar vormen doordat er steeds meer delen van Spanje terug werden veroverd door de christelijke, Spaanse vorsten. Anderzijds droegen de bisschoppen van Santiago de Compostella, voornamelijk Diego Gelmirez, bij aan de kruistochten.⁸⁸

⁸³ Madou, *De apostel van het westen*, 109-124

⁸⁴ O’Callaghan, *A history of Medieval Spain*, 239

⁸⁵ Fletcher, 96-97.

⁸⁶ Fletcher, 97

⁸⁷ Volgens Raulston komt dit terug in de *Veneranda Dies*, één van de preken uit het eerste boek van de Codex Calixtinus. Hier verbindt de auteur de middeleeuwse pelgrimage aan een aantal verhalen uit de bijbel die ook gaan over ballingschap, lijden en vervolgens de terugkeer. Voorbeelden die hij noemt uit de preek zijn Abraham en Jacob uit het boek Genesis die allebei naar een nieuw land trokken. Het volk Israël in het boek Exodus wordt getypeerd als een groep pelgrims naar het nieuwe Beloofde land. Ook de tocht van Jezus naar Emmaus vlak na zijn opstanding (zie Lucas 24, 13-33) is een pelgrimstocht. Jacobus wordt in de *Veneranda Dies* in deze traditie geplaatst. Zie: Raulston, “The harmony of staff and sword”, 350-352

⁸⁸ Moore, “Juxtaposing James the Greater”, 315

Moore wijst op nog een andere belangrijke overeenkomst in de twee beelden: zowel Jacobus de pelgrim als Jacobus de morendoder beschermt zijn volgelingen.⁸⁹ De staf die pelgrims bij zich dragen is niet alleen bedoeld als steun voor bij het lopen, maar hij dient ook als bescherming tegen vijanden.⁹⁰ In het tweede boek van de *Codex Calixtinus* zijn meerdere verhalen opgenomen over Jacobus die de pelgrims beschermt tegen onheil. De rol van Jacobus *Matamoros* als beschermer van zijn leger behoeft eigenlijk geen verdere toelichting meer. Wat echter wel opvallend is in de iconografie van de *matamoros*, is dat Jacobus wel vaak wordt afgebeeld met schelpen. Die Jacobsschelpen staan symbool voor de pelgrimages. Het lijkt dat Jacobus *Matamoros* de schelpen met zich mee krijgt om hem te verbinden met de schrijn in Santiago de Compostella en de pelgrimstochten.⁹¹

3.4 Jacobus als missionaris

Gezien de ontwikkeling die de verering en beeldvorming rond Jacobus doorliep – hoe hij van apostel een pelgrim en soldaat werd – is het opvallend dat de rol van Jacobus als missionaris zich nooit heeft ontwikkeld. Daar was wellicht wel aanleiding voor geweest. Volgens opdracht van paus Gregorius VII en abt Hugo van Cluny werd het namelijk steeds meer een doel van de christenen om de moslims in Spanje te bekeren.⁹² Zo stuurde Hugo van Cluny in 1087 een brief naar Bernardus van Sedirac, aartsbisschop van Toledo, met de opdracht Moren te bekeren en om vooral een voorbeeld te geven van een goede, christelijke levensstijl.⁹³ Tegen het einde van de elfde eeuw werden dan ook meerdere moslims bekeerd in de nieuw heroverde gebieden.⁹⁴ Veel eerder al, nog voordat de tombe van Jacobus werd gevonden, was er al het idee dat Jacobus voor zijn dood zelf in Spanje geweest was en grondlegger van de Spaanse kerk geweest was. Jacobus was in feite zelf missionaris, volgens de legende. Toch was er echter, zoals eerder al genoemd, in Spanje weinig aandacht voor dit deel van de legende van Jacobus; zo wordt er in de *Historia Compostelana* uit het begin van de twaalfde eeuw met geen woord over gesproken.

Ook Jacobus de Voragine wijdt in de *Legenda Aurea* slechts een paar regels aan het leven van de apostel Jacobus, net genoeg om te vermelden dat hij inderdaad in Spanje geweest was.⁹⁵ Maar het overgrote deel van het heiligenleven gaat over de wonderen die Jacobus verrichtte na zijn dood, waarvan de meesten plaats vonden na het jaar 1000, bij pelgrims die op weg zijn naar Santiago de

⁸⁹ Ibidem 336

⁹⁰ Madou, *De apostel van het westen*, 83-96

⁹¹ Moore, “Juxtaposing James the Greater”, 327

⁹² Kedar, *Crusade and mission*, 44-47

⁹³ Williams, “Cluny and Spain”, 93

⁹⁴ Kedar, *Crusade and mission*, 52

⁹⁵ Zie: Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, 141. “De apostel Jacobus, zoon van Zebedeüs, predikte na de hemelvaart van de Heer in Judea en Samaria, maar ten slotte ging hij naar Spanje om daar het woord van de Heer te zaaien. Maar omdat hij merkte dat hij daar niets bereikte en hij daar slechts negen leerlingen had aangetrokken, liet hij twee van hen daar achter om te prediken, nam de andere zeven met zich mee en keerde weer terug naar Judea. Meester Beleth zegt dat hij slechts één Spanjaard heeft bekeerd.”

Compostella. Het was dus wel bekend dat Jacobus zelf in Spanje geweest was, maar dat heeft nooit grote navolging gekregen zoals de vondst van de tombe van Jacobus en de legende over de Slag bij Clavijo. Dat lijkt de meest logische reden voor het ontbreken van de voor de hand liggende rol van Jacobus als missionaris.

3.5 Spanje en Europa

Zo komen we dan terecht in de dertiende eeuw, waarin Jacobus de Voragine zijn *Legenda Aurea* opstelde met daarin de uitgebreide legende van Jacobus. In dit werk ligt de nadruk op de *translatio* van Jacobus naar Spanje en vervolgens de wonderen die hij heeft gedaan ná zijn dood.⁹⁶ De band met Spanje wordt duidelijk, maar over de strijd tegen de Moren wordt niet gesproken. Jacobus wordt naar voren geschoven als de apostel die in het Westen begraven ligt en die beschermer is van alle pelgrims. Het gaat hier dan ook om een niet-Spaanse bron. In West-Europa nam men maar al te graag aan dat in het Westen een apostel begraven lag en gewillig accepteerden zij Santiago de Compostella als pelgrimsoord naast Jeruzalem en Rome. Was het lichaam van Jacobus teruggevonden in bijvoorbeeld Egypte, Turkije, of Jeruzalem zelf, zou zijn verering in Europa niet zo storm hebben gelopen. Echter, met het beeld van Jacobus als strijder tegen de Moren had men buiten Spanje niet zoveel.

Toch zou er zonder *Santiago Peregrino* en de status van de stad Santiago de Compostella geen *Santiago Matamoros* zijn geweest. Pas tegen het eind van de twaalfde eeuw komt het beeld van Santiago als ruiter en voorvechter van het Christendom op. In de eeuwen daarna zal het echt een grotere rol gaan spelen als icoon bij de Reconquista en de strijd tegen de Moren. Santiago de Morendoder gaat symbool staan voor het beschermen van de christelijke wereld en het verjagen van de Moren uit Spanje. Als de Spanjaarden in de zestiende eeuw voor het eerst naar Amerika gaan, verschijnt Jacobus de Indianendoder – *Santiago Mata-Indios*.⁹⁷ Het is dan ook voornamelijk in Spanje en in Zuid-Amerika dat Jacobus nog altijd bekend staat als ridder te paard. Dit in tegenstelling tot de Jacobus als pelgrim die wij in Nederland kennen. De *Camino de Santiago* bestaat nog altijd en in de afgelopen jaren kwamen er gemiddeld 200.000 pelgrims per jaar naar Santiago de Compostella.⁹⁸

⁹⁶ Elliot van Liere, “The missionary and the moorslayer”, 522

⁹⁷ Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 488

⁹⁸ Dunn “The pilgrimage to Santiago de Compostela”, 416

Conclusie

De Jacobusverering in Spanje ontwikkelde zich stapsgewijs, maar heeft als belangrijkste element de vondst van de tombe van Jacobus in de negende eeuw in Santiago de Compostella. De cultus heeft zich vanaf daar snel over heel Spanje verspreid. De legendevorming van Jacobus is niet alleen verbonden aan religieuze ontwikkelingen, maar had ook een duidelijke politieke achtergrond, zoals de Spaanse koningen die Jacobus als hun beschermer zien. In de elfde eeuw werd de cultus langzamerhand internationaler, doordat de Spaanse kerk, die voorheen op zichzelf stond, zich meer en meer richtte op Rome. Deze verandering werd ingezet door de koningen van Leon en Castilië die hun positie in Europa verstevigd zagen door connectie met de kerk in Rome, met als belangrijkste speler Alfonso VI. Door de romanisering van de Spaanse kerk en de grote invloed van Cluny hierbij, nam het aantal pelgrims dat naar Santiago de Compostella trok flink toe. Het is in de twaalfde eeuw dat de cultus van Jacobus echt vorm begon te krijgen. Uit het ontstaan van de *Codex Calixtinus* in de eerste helft van de twaalfde eeuw blijkt aan de ene kant de rol van Jacobus als beschermer van de pelgrims. Maar aan de andere kant ontstond het beeld van Jacobus als patroonheilige en beschermer van Spanje in de strijd tegen de Moren, wat grotendeels te danken is aan de vervalsing van de *Voto de Santiago*.

Zo zijn de twee speerpunten ontstaan: Jacobus als *peregrino*, een beschermer voor alle pelgrims naar Santiago de Compostella, en Jacobus als *matamoros*, een symbool van de strijd tegen de Moren en het nationale bewustzijn van Spanje. De beelden van *peregrino* en *matamoros* zijn ogenschijnlijk tegenstrijdig en lijken achteraf zelfs los van elkaar te staan, maar we hebben gezien dat dit voor de middeleeuwse denker wel meeviel: de Reconquista werd immers in de twaalfde eeuw bestempeld als officiële kruistocht, en een kruistocht verschilde in wezen niet zoveel van een pelgrimage. Het grote onderscheid dat wij zien tussen de beelden van *matamoros* en *peregrino* is dan ook niet afkomstig van grote verschillen in de ontwikkeling van de cultus van Jacobus. Het is vooral een gevolg van de verschillen tussen Spanje en daarbuiten in de manier waarop Jacobus behandeld werd. In Spanje is in de latere eeuwen van de middeleeuwen vooral het beeld van *matamoros* gaan overheersen, toen de Reconquista in heftigheid toe nam. In de rest van Europa is vooral de nadruk gelegd op Jacobus als pelgrim, die hen vergezelde op de route naar de heilige schrijn in Noord-Spanje. Zeker in de twaalfde eeuw is het beeld van Jacobus als *matamoros* en *peregrino* niet gemakkelijk te onderscheiden, maar in latere eeuwen is in de verschillende culturen nadruk gelegd op andere aspecten van dezelfde cultus. Zo is het beeld van Jacobus anders opgepakt en vervolgens doorontwikkeld. Als wij er achteraf op terugkijken lijkt het alsof de oorsprong van *peregrino* en *matamoros* verschillend moet zijn geweest, maar aan de ontwikkelingen van de twaalfde eeuw zien we dat dit niet het geval was.

Bibliografie

Bronnen

- ❖ Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, ed. Victor Hunink en Mark Nieuwenhuis (Amsterdam 2006)
- ❖ *Liber Sancti Jacobi. De gids voor de pelgrim*, ed. Jan van Herwaarden (Hilversum 1992)

Literatuur

- ❖ Alibhai, Ali Asgar, “The reverberations of Santiago’s bells in reconquista Spain”, *La Corónica* 36 (2008) 145-164
- ❖ Barton, Simon, “Spain in the eleventh century”, in: David Luscombe, Jonathan Riley Smith ed., *The New Cambridge Medieval History Volume 4: c.1024–c.1198, Part 2* (Cambridge 2004) 154-190
- ❖ Brown, Peter, *The cult of saints. Its rise and function in Latin Christianity* (Chicago 1982)
- ❖ Castro, Américo, *The Spaniards. An introduction to their history* (California 1971)
- ❖ Dunn, Maryjane, “The pilgrimage to Santiago de Compostela. A Bibliographic Update” *La Corónica* 36 (2008) 415-425
- ❖ Dunn, Maryjane, *The pilgrimage to Compostela in the middle ages: A Book of Essays* (New York 1996)
- ❖ Elliot van Liere, Katherine, “The missionary and the moorslayer. James the Apostle in Spanish historiography from Isidore of Seville to Ambrosio de Morales”, *Viator* 37 (2006) 519-543
- ❖ Fletcher, Richard A., *Saint James's catapult. The life and times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela* (Oxford 1984)
- ❖ Herwaarden, Jan van, *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: devotion and pilgrimage* (Leiden 2003)
- ❖ Herwaarden, Jan van, *Op weg naar Jacobus. Het boek, de legende en de gids voor de pelgrim naar Santiago de Compostela* (Hilversum 1992)
- ❖ Herwaarden, Jan van, *Santiago de Compostella. Pelgrims door de eeuwen heen* (Utrecht 1985)
- ❖ Herwaarden, Jan van, “The origins of the cult of St. James of Compostela”, *Journal of Medieval History* 6 (1980) 1-35

- ❖ Kedar, Benjamin, *Crusade and mission. European approaches toward the Muslims* (Princeton 1984)
- ❖ Kendrick, Thomas D., *St. James in Spain* (Londen 1960)
- ❖ Linehan, Peter, “Spain in the twelfth century”, in: David Luscombe, Jonathan Riley Smith ed., *The New Cambridge Medieval History Volume 4: c.1024–c.1198, Part 2* (Cambridge 2004) 475-509
- ❖ MacGregor, James B., “Negotiating knightly piety. The cult of warrior-saints in the West, ca. 1070-1200”, *Church History* 73 2 (2004) 317-345
- ❖ Madou, Mireille, *De apostel van het westen. Santiago de Compostela in beeld en verbeelding* (Leiden 2004)
- ❖ Moore Jr., John K., “Juxtaposing James the Greater. Interpreting the interstices of Santiago as peregrino and matamoros”, *La Coronica* 36 (2008) 313-344
- ❖ O’Callaghan, Joseph F., *A history of medieval Spain* (Londen 1975)
- ❖ Raulston, Stephen B., “The harmony of staff and sword. How medieval thinkers saw Santiago peregrino&matamoros”, *La Coronica* 36 (2008) 345-367
- ❖ Reilly, Bernard F., *Santiago, Saint-Denis, and Saint Peter. The reception of the Roman liturgy in Léon-Castile in 1080* (New York 1985)
- ❖ Reilly, Bernard F., “The *Historia Compostelana*. The genesis and composition of a twelfth-century Spanish *Gesta*”, *Speculum* 44 (1969) 78-85
- ❖ Reilly, Bernard F., *The contest of Christian and Muslim Spain, 1031-1157* (Cambridge 1992)
- ❖ Vauchez, André, *Sainthood in the later middle ages* (Cambridge 1997)
- ❖ Williams, John, “Cluny and Spain”, *Gesta* 27 (1988) 93-101
- ❖ Williams, John en Alison Stones ed., *The Codex Calixtinus and the shrine of St James* (Tübingen 1992)

Bijlagen

Afb 1 Jacobus met schelp, begin 12e eeuw. Santa Marta de Tera in Zamora.

Afb 2 Santiago als ridder, 1326. *Cartularium* van aartsbisschop Berenger de Landore. Santiago de Compostella, archief van de kathedraal.

Kaart 1 Spanje in de twaalfde eeuw (uit: *The New Cambridge Medieval History Volume 4*, blz. 476)